

ІСТОРІЯ СТАНОВЛЕННЯ НАЗВИ БОГОРОДИЧНИЙ

У статті простежено історію становлення слова богородичний протягом усіх етапів функціонування української мови, подано спектр значень проаналізованого слова та підтверджено цитатами з текстів. Дослідження виконано на основі лексикографічних джерел, що охоплюють XI – XXI ст., а також церковних пам'яток.

Ключові слова: піснеспів, богородичний, тропар, кондак, стихира, Вибраній Володарці.

Наталія Пышна. ИСТОРИЯ СТАНОВЛЕНИЯ НАЗВАНИЯ БОГОРОДИЧНЫЙ

В статье прослеживается история становления лексемы богородичный на протяжении всех этапов функционирования украинского языка, представлено спектр значений изучаемого слова и подтверждено цитатами из текстов. Исследование выполнено на основе лексикографических источников, охватывающих XI – XXI вв., а также церковных памятков.

Ключевые слова: песнопение, богородичный, тропарь, кондак, стихира, Выбранной Володарке.

Natalia Pyshna. THE HISTORY OF FORMATION THE NAME OF THE THEOTOKOS

The article traces the history of the formation of the word Theotokos during all stages of the functioning of the Ukrainian language, the spectrum of values of the investigated word was filed and confirmed by citations from the texts. The research was conducted based on lexicographical sources, covering XI – XXI centuries, and written records of the church.

Keywords: chant, theotokion, tropar, kondak, stykhyra, elected lady.

Слово *богородичний* вказує на зміст й сенс співу – до Пресвятої Богородиці. *Богородичні* – це піснеспіви, метою яких є прославлення Божої Матері. Ними можуть бути: тропарі, стихирі, канони, кондаки, сідальні, що співаються після кафизм, акафісти до Богородиці. Вони є у складі всіх щоденних священнодій: вечірні, утрени, літургії, великого повечір'я, полуношниця щоденної і суботньої, а також часів. О. Прилепа вважає, що *богородичні* є компонентом як моножанрових циклів (тропарів, стихир), так і багатожанрових циклічних композицій (вечірні, утрени, всенічної) [23, с. 49]. “На вечерні *богородичні* полагаються послѣ стихирѣ на “Господи, воззвахъ”, послѣ стихирѣ на стиховнѣ и послѣ “Нынѣ отпускаещи” и “Отче нашъ”; на утрени – послѣ тропарей на “Богъ Господь”, послѣ сѣдальновъ, послѣ каждой пѣсни канона, послѣ свѣтильна и послѣ стихирѣ на стиховнѣ; на литургии – по маломъ входѣ” [22, Т. II, с. 784]. Богородичні пісні виконуються і після воскресних тропарів (у 1 гласі – “Гавриїлу провіщавшу Ти Діво”); богородичними піснями доповнені і сідальні. Окрім того на Утрени обов'язковим є богородичний канон, ірмоси якого також містяться в Ірмологіоні [36, с. 77].

Богородичні піснеспіви – відомі ще з християнської гімнографії. Це – сум, радість, мелодична елегантність, подяка, прослава. Прославлення Богоматері за її невинність, милосердя. Радість Марії та подяка Богові за народження дитятка Ісуса. Сум, душевний біль Богородиці за Його розп'яття на хресті. Усі ці моменти пов'язані з Богородицею. Вони становлять єдиний ланцюг репертуару Богородичних піснеспівів. О. Прилепа зауважує, що символічна образність Богородиці в системі піснеспівів представлена іменами-характеристиками (Пречиста, Свята, Чеснійшая, Владичиця тощо) та ‘функціями’ – Заступниці перед Богом за людство (Молитвенниця, Предстательниця, Спасительниця

тощо). У такий спосіб формується повнота Богородичної тематики і всеосяжність образу Богородиці, тобто повна Маріологія [23, с. 54].

Аналіз останніх досліджень та публікацій. На особливу увагу заслуговує стаття “Богородичний культ в українській церковній монодії” Ю. Ясіновського, який визначає особливості відображення теми Богородиці в церковній культурі з візантійської гімнографії до сучасності; вказує на роль піснеспівів, пов’язаних з культом Богородиці, продовжує тему художнього розкриття вічного образу в творчості композиторів ХІХ – ХХ ст. О. Прилепа розглядає жанрову природу богородичного піснеспіву за системою жанрових чинників, запроваджених літургійним музикознавством. Н. Сиротинська досліджує богородичний цикл “Грішних молитви” з позиції літургійного призначення, богословського змісту, музично-поетичного наповнення, а також значимості в українській культурі. Аналіз останніх досліджень та публікацій свідчить, що історія слова *богородичний* не була об’єктом дослідження мовознавців, тому ставимо собі за мету – простежити історію назви *богородичний*, виявити особливості становлення й розвитку цієї лексеми упродовж усіх етапів функціонування української мови.

На позначення цього піснеспіву в грецькій мові побутувала лексема *θεοτόκιον*. Запозичена вона на україномовний ґрунт з грецької мови в давньоукраїнську. “Старословянський словарь (по рукописам X – XI веков)” реєструє найменування *богородичинъ* зі значенням ‘богородицын, богородицы’: “оуъспение с<ва>тъньа анньн м<а>т<е>ре в<о>г<ороди>чинъи” [32, с. 97]. В іншому джерелі X – XI ст. натрапляємо на використання номена *богородично* зі значенням ‘церковний піснеспів на честь богородиці’ [35, с. 223]. В українській мові *богородичні* як тропарі зафіксовані з ХІІ ст. зі значенням: ‘тропарь на честь Богородиці. Таким тропарем закінчується кожна пісня кожного канону; перед ним тому ставиться знак: Б’ [31, Т. I, с. 135]. У староукраїнський період засвідчена назва функціонує на позначення пісні на честь Богородиці: “*бъгородичнь*” [20, с. 39].

Лексема *богородичний* на позначення богородичного піснеспіву на честь Божої Матері у ХІІ ст. подається давньоукраїнською як у формі чоловічого *богородичнь* [31, Т. I, с. 135], так середнього *богородично* [35, с. 223] родів. У “Требнику” П. Могили теж натрапляємо на аналізоване слово: “Поютъ же и сѣй Бгородичень” [14, Т. III, с. 72]. У “Словнику української мови ХVІ – першої половини ХVІІ ст.” словоформа *богородичинь* втратила богослужбово-обрядове значення, набуваючи нового семантичного статусу ‘прикм. Те саме, що богородичный’: “Каждоу евангелію чѣомоу либо на оутръна(х) либо на ли(т) рзчѣхъ на праз(д)никы, владычнааа богородичинъ(и) и ви(в)ранымъ стѣ(м)ь в мѣсаци сенте(в)риі рекомѣ юрьимъ; А не то(л)ко Хви и Бгородичинъ образы чинатъ чѣда, але истѣ(х)” [29, Т. I, с. 147]. У “Киево-Печерському патерику” найменування *богородичинь* означає назву церкви на честь Богородиці “І се вы, братіе, скажу ино дивно и преславно чюдо о тьи богоизбраньи церкви богородичинь” [10, с. 6]. У середині ХІХ ст., за даними Історичного словника української мови за ред. Є. Тимченка, слово *Богородичинь* уживається з дещо іншою семантикою “прикм. Що до Богородиці належить. В тръжествіахъ влдчнихъ и бгородичиных. А не только Хвы и Богородичины образы чинатъ чуда, але и стыхъ. Иконы Бгородичины такую мають имѣти честь, якую маєтъ Бца Марія” [33, с. 112]. Натомість у богослужбових джерелах цього ж періоду лексема *Богорѡдичень* функціонує на позначення церковного піснеспіву, який виконується на богослужіннях: “*Бктенія не поѣтса, но ѡвїе поѣмъ стѣхирѣ на стѣховнахъ: Таже: Нѣнь ѡпѣщаѣши: Трѣтѡе, и по Оѣе нашъ: Тропарь празника или Тропарь стѡмѡ, слава и нѣнь: Богорѡдичень*” [34, с. 10]; “*И нѣнь: Бгорѡдичень. Всепѣтага, чїстага, превлѡго влѣце, помїлѡй ѡже вѣтвеннымъ сїмъ помазѡющагоса (помазѡющѡгоса) ѡлѣемъ*” [5, с. 106]; “*Богорѡдичень*” [17, с. 99]. Требник засвідчує, що активність слова *богородичний* розширює жанрові рамки функціонування. Спостерігаємо функціонування *богородичного відпустительного й богородичного недільного* “*Ликъ по Амїнѣ поѣтъ ѡвїе тропарь стѡгѡ, слава ѡ нѣнь: Бгорѡдичень ѡпѣстїтельный при концї оутрени*” [34, с. 51]; “*И нїнь: богородичень*

воскресенъ по гласѸ кондака” [6, с. 22]. Назву *богородичен* О. Горбач номінує “пісню-тропарем з прославою Богородиці, яка походить з грецької: *theotokion*” [3, с. 61]. У “Повному церковнослов’янському словнику” за ред. Г. Дяченка **Богородичны** – це піснеспіви на честь Божої Матері [21, с. 29]. Тотожне значення фіксує КЦБС.

У богослужбових пам’ятках ХХ ст. реєструється *богородичний* піснеспів в архаїчній короткій формі (*Богородичен*) і в повній (*Богородичний*): “*Богородичен*: Жизнодавца рождши, гріха, Діво, Адама ізбавила єси, радість же Еві в печали місто подала єси: падши я же от жизни к сей направи, із Тебе воплотивийся Бог і чоловік” [1, с. 148]; “**Слава: Й нѣнѣ: Бѣгорѣдиченъ** (співається стоячи)” [2, с. 90]; “**Послѣдї же ѡкончаваетса Бѣгорѣдиченъ сїце. Слава свободившемъсѸ Рождествомъ твоимъ**” [9, с. 21]; “Після Бог Господь співають тропар дня, двічі, і *Богородичний* на той самий глас. А коли припадають два тропарі, то перший співається двічі, потім другий і *Богородичний*” [30, с. 33]; “Тоді тропар і *богородичний* за уставом” [16, с. 119]. Слово *богородичний* на позначення релігійного піснеспіву також зафіксоване в богослужбових книгах ХХІ ст.: “Три стихири святому; Слава: святому; І нині: *богородичний*” [15, с. 465]. “*Богородичний* і заст. *богородичен* ім. Піснеспів – канон, тропар, стихира, – змістом якого є прославлення Пресвятої Богородиці” – таке визначення задокументовано “Словником церковно-обрядової термінології” Н. Пуряєвої [24, с. 29]. Ці значення фіксує й “Настільна книга священнослужителя”: ‘*Богородичні* – церковні піснеспіви: стихири, тропарі й канони на честь Богоматері’ [18, Т. IV, с. 681]. У сучасній церковній літературі найуживанішою виступає українізована повна форма лексеми *богородичний*, рідше – *богородичен*. Досліджуване слово має числову парадигму: *богородичний* – *богородичні*. У богослужбових книгах *Богородичні* поділяються на: *Богородичні відпустительні*, *Богородичні празничні на честь Пресвятої Диви Марії*; *Богородичні пам’яті відомих святих*; *Богородичні восьми гласів* і *Богородичні догматики*, які складені Іваном Дамаскіним й викладають догматичне вчення про особу Боголюдини Ісуса Христа. Час включення *Богородичних* до складу богослужіння належать до VIII – IX ст. [18, Т. IV, с. 681]. *Богородичний відпустительний* виконують на вечірні й на утрени перед відпустом [24, с. 29]; О. Горбач теж фіксує цей різновид *богородичного* (тропаря і кондака) – “*Отпустительний* – Тропарі, кондаки й *богородичні* співані наприкінці вечірні й утрени після “Нині відпускаєш” на “Бог Господь” і по “Благо є” [3, с. 61]. В іншому джерелі натрапляємо на *Богородичний догматик*, догматик і догмат, який, крім похвали Богородиці, містить догматичне вчення про втілення й поєднання в Ісусові Христові двох природ: Божої та людської [24, с. 48]. У “Повному церковнослов’янському словнику” за ред. Г. Дяченка реєструються такі *богородичні*: “1. *Богородичний догматик*, співаний на недільній службі, після стихир на “Господи, воззвах”, названих так тому, що, окрім похвали на честь Пресвятої Богородиці поміщає догматичне вчення про Ісуса Христа. 2. *Богородичні відпустительні седмічні восьми голосів*, співаних на вечірні й утрени, ближче до відпусту – в дні седмічні, в яких не має свята ні з поліелеєм, ні з великим славослов’ям. 3. *Богородичні відпустительні недільні*, співані в неділю, не в дванадцяті свята. 4. *Богородичні від менших* – *відпустительні седмічні*, номіновані так завдяки їхній стислості. 5. *Богородичні за голосом святого* співаються на голос зразка піснеспівів Мінеї. 6. *Богородичний перший* – догматик малої й великої вечірні, виконуваний першим. 7. *Богородичні часів* – *богородичні*, поміщені після тропарів, на 1, 3, 6 и 9-ому часах” [21, с. 53]. В. Лук’янов – священнослужитель, старший клірик Східно-Американської єпархії серед *богородичних* виділяє: *богородичні щоденні* й *богородичні недільні* й обґрунтовує їхнє розташування “1. *Богородичні недільні восьми гласів* після стихир. Тут на кожен глас розташований *богородичний недільний*, співається після стихир на “Господи, воззвах...” чи інакше ще поклик-догматик, і *богородичний* після стихир на стиховні; 2. *Богородичні* після стихир в буденні дні, звані “завжди є слава святому”. Ці *Богородичні* розташовані теж по гласам: на кожен день седмиці по два – один на вечерні, інший на утрени; 3. *Богородичні недільні* після тропарів, на 8 гласів; 4. *Богородичні* після тропарів на буденні дні. Ці *богородичні* називаються ‘відпустові на все

літо'. Розташовані вони по гласам, по два на кожен день седмиці: один на вечірній й на "Бог Господь..." інший – наприкінці утрени" [13, с. 8].

У "Настільній книзі священнослужителя" теж скласифіковано богородичні піснеспіви, проте за іншою ознакою – за видом богослужіння: "1. *Богородичні перші* – догматики малої та великої вечірні восьми гласів, розміщені в Октоїху на недільних службах, є першими з Богородичних на кожній із цих служб; 2. *Богородичні часів* – особливий Богородичний у складі служби кожного часу, після тропаря: на першому часі "Як тебе назвемо, о Благодатна", на третьому "Богородице, ти є лоза істинна", на шостому "Якщо не маємо відваги", на дев'ятому: "Іже заради нас народився від Діви"; 3. *Богородичні недільні* співаються після стихир на стиховні восьми гласів. Крім неділі, вони виконуються в інші дні седмиці, коли є празники з чуванням чи поліелеєм, уміщені в Октоїху в недільнім наслідуванні вечірній, в Мінеї, наприкінці книг; 4. *Богородичні і хрестобогородичні відпустительні седмічні восьми гласів* – піснеспіви на честь Богородиці, які співаються на вечірній й на утрени вкінці служби, близько до відпусту. Але разом з тим вони співаються й в інші моменти богослуження, наприклад, на утрени після "Бог Господь". Ці піснеспіви всіх восьми гласів уміщені в Типіконі, Октоїху, Мінеї – в кінці кожного місяця; 5. *Богородичні відпустительні восьми гласів* співаються, крім недільних днів, в інші седмічні, коли є свято з чуванням, поліелеєм або всеношною; 6. *Богородичні за гласом святого, за гласом Мінеї*. Їх називають "Богородичними восьми гласів, які співаються тоді, коли є "Слава" святому в Мінеї, виконуються на той глас, на який співається піснеспів "Слава". Ці співи здійснюються в ті дні, в які не має празника з чуванням, поліелеєм чи великим славослов'ям. Вони співаються на вечірній й утрени. У першому гласі в неділю ввечері співається Богородичний "Радосте небесних чинів", у понеділок на утрени: "Святіша святих всіх сил", у понеділок ввечері "Діво Всепітая" [18, Т. IV, с. 681 – 682]. У "Повному церковнослов'янському словнику" за ред. Г. Дяченка зазначається, що в кожному виді стихири остання є Богородична співається на славу Пресвятої Богородиці, або містить в собі молитву до неї; *Богородичні стихири* співаються не з віршем псалма, а з приспівом: *і нині, і присно, і во віки віків, аминь* [21, с. 662 – 663]. Висловлену думку підтверджують ілюстрації із джерел ХХ ст. – "Стихіра Оўспенію Престѣла Богородицы, на Хвалитєхъ: Слава: ѿ нынѣ..." [9, с. 392]. "Після кадіння і співу стихир, коли починають співати *Богородичний*, диякон відкриває Райські Двері, бере кадило і благословення в іерея, йде поза Престолом через Північні двері на солею" [30, с. 128].

Ю. Ясіновський запевняє нас, що особливе місце зайняв акафіст Пресвятої Богородиці, кульмінаційним жанром якого став найдавніший *кондак Возбранной воеводи* [36, с. 77]. Цей кондак запозичений з грецької (Τῆ ὑπερμάχῳ στρατηγῷ) у давньоукраїнську мову **Вобранной воевѣдѣ** (*Возбранной воеводи/ Вибранній Володарці*). Уперше засвідчений у ХVІІ ст.: "И по Возгласѣ, Ко: Бгород: Вобранной воевѣдѣ повѣ: Посѣмъ Степена, ѿгw Гласа, Антифѡнъ, г" [14, Т. III, с. 164]. Далі трапляється в богослужбових пам'ятках ХІХ – ХХІ ст. "Після 1-го стихослов'я малу ектенію і *початковий кондак "Вибранній Володарці"* співає хор. *Кондак* співає хор на середині церкви велично і поважно" [34, с. 349]. Д. Покровський доводить, що "*Вибранній Володарці*" – це перший великий акафіст, присвячений Богородиці, створений на початку VII ст. в часи визволення Константинополя від навали персів. У VIII – Х ст. акафіст як жанр витісняється каноном. У праці "Василіянські церковні напиви" наведено піснеспів *кондак "О Всепітая Мати"* [1, с. 336].

Висновки з дослідження і перспективи подальших розвідок у цьому напрямку. У пропонованій статті проаналізовано дефініцію назви *богородичний*, простежено історію формування й функціонування лексеми від найдавніших часів до сучасності. Наше дослідження також засвідчує, що лексема *богородичний* пройшла довгий шлях становлення, протягом якого зазнала значних змін у семантичній структурі. Надалі наукового опрацювання потребує лексема стихира та назви піснеспівів в лексичній системі української мови. Це мета наших подальших досліджень.

ЛІТЕРАТУРА

1. Василянські церковні напиви. На правах рукопису. – Рим: Накладом Генеральної Курії ЧСВВ у Римі, 1961. – 383 с.
2. **Вечірня і үтреня та інші богослуження на всі неділі і свята цілого року.** – Виннипег: видавництво О. О. Василян у Лондоні, 1945. – 1070 с.
3. Горбач О. З історії української церковно-музичної термінології// Олекса Горбач. Термінографічна серія / Ред. Б. Рицар, Р. Микульчук. – Л., 2004. – С. 79 – 131.
4. Етимологічний словник української мови. У 7 т. – К.: Наук. думка, 1982 - 2006. – Т. 4. – 621 с.
5. **Еухологіонъ си ёсть Требникъ къ строенію ст҃ыхъ Таинъ ѿ ин҃ыхъ с҃ценнодѣйстви илѣ Обрядовъ црковныхъ.** – **Перем҃шль: Въ Типографіи Собора Кліроса при престолномъ Храмѣ Рождества ст҃аго Іуанна Кр҃титела, 1876. – 384 с.**
6. **Еухологіонъ или Требникъ.** – **Львовѣ: Типомъ ѿ иждивеніемъ Ставропигійскаго Інстит҃ута при цркви Оүспеніа прест҃аго Дѣвѣы Маріи, 1914. – 119 с.**
7. Желехівський Ж., Малорусько-німецький словник. – Л., 1886. – 1122 с.
8. Изборник 1076г. / Подгот. В. Гольшенко и др. – М.: Наука, 1965. – 1093 с.
9. **Ірмологіонъ** / за ред. М. – Львів: Друк. Ставропигійського ін-ту у Львові при церкві Успення Пресвятої Диви Марії, 1904. – 576 с.
10. Києво-Печерський патерик. – Київ: Час, 1991. – 280 с.
11. Краткий церковно-богослужебный словарь. Для толкового чтения книг, уяснения смысла богослужения и обрядов православной церкви. Москва: Фонд “Благовест” Подворье Троице-Сергиевой Лавры, 1997. – 320 с.
12. Литургика или наука о богослуженью церкви греческо-католической. – Львовь. въ печатни заведенья Ставропигійского, 1863. – 625 с.
13. Лукьянов В. Богослужебные заметки: Опыт разъяснения практической стороны богослужения Православной Церкви / В. Лукьянов. – 2006. – 118 с.
14. Могила Петро. Евхологион, албо молитвослов, или требник. – К., 1646. – Ч. 1– 3. – Ч. 1 – 860 с.; Ч. 2 – 376 с.; Ч. 3 – 436 с.
15. Молитвослов (Часослов – Октоїх Тріодь – Мінея). – Львів: Місіонер, 2011. – 1373 с.
16. Молитвослов (Часослов – Октоїх Тріодь – Мінея). – Рим: Видавництво О. О. Василян, 1990. – 1373 с.
17. **Напѣвникъ црковный по образѣ пѣніа Галицко-Рѣскихъ Церквей.** – **Перем҃шль: Изъ типографіи Н. Джзлыньского подѣ оүправленіемъ І. Лазора, 1902. – 168 с. (Ч. I).**
18. Настольная книга священнослужителя. В 8 т. – Москва: Свято-Успенская Почаевская Лавра, 1983 – 2007. – Т. 1 – 8.
19. Огієнко І. Етимологічно-семантичний словник української мови. У 4т. / За ред. Ю. Мулика-Луцика. – Вінніпег, 1979. – Т. 1– 4.
20. Октоїх. – Краків, 1491. – 345 с.
21. Полный церковнославянский словарь / За ред. Протоіерея Г. Дьяченка. – М.: Отчий дом, 2001. – 1120 с.
22. Православная богословская энциклопедия. – Петроградъ: Приложение к духовному журналу “Странникъ”, 1900. – Т. 1 – 12. – 1 – 5 (А – И) / под ред. А. Лопухина; 5 – 12 (И – К) / под ред. Н. Глубоковского.
23. Прилепа О. Богородичні в теорії богослужбових жанрів / О. Прилепа // Студії мистецтвознавчі. – К.: ІМФЕ НАН України, 2010. – № 1 (29). – С. 48 – 56.
24. Пуряєва Н. Словник церковно-обрядової термінології. – Л.: Свічадо, 2001. – 156 с.
25. Сиротинська Н. Осмогласні богородичні піснеспіви “Грішних молитви” в українських ірмологіонах / Н. І. Сиротинська // Київське музикознавство. – 2017. – Вип. 55. – С. 3 – 10.
26. Словарь української мови / За ред. Б. Грінченка. – К., 1907. – Т. 1 – 4.
27. Словник української мови. У 11т. – К.: Наук. думка, 1970–1980. – Т. 1 – 11.
28. Словник староукраїнської мови XIV – XV ст. У 2 т. – К.: Наук. думка, 1977 – 1978. – Т. 1 – 2.
29. Словник української мови XVI – першої половини XVII ст. У 28-ми вип. – Л.: НАН України Інститут українознавства ім. І. Крип’якевича, 1994 – 2006. – Вип. 1 – 14.
30. Служебник. – США., 1989. – 240с.
31. Срезневский И. И. Материалы для словаря древнерусского языка. – СПб., 1893 – 1912. – Т. 1 – 3.

32. Старославянский словарь (по рукописям X – XI веков) / [под. ред. Р. М. Цейтлин, Р. Вечерки, Э. Благовой]. – М.: Русский язык, 1994. – 843 с.
33. Тимченко Є. Історичний словник українського языка / Є. Тимченко. – Харків: УРЕ, 1930 – 1932. – Т. 1 (А – Ж). – 528 с.; Зошит II (Г – Ж). – С. 529 – 947.
34. **Тѹпїкѡнѣ, сирѣчь: оуставѣ церковного пѣніа и особеннаго правилочтеніа, по оуказамѣ въ книгахъ церковныхъ обрѣтающымся, съ приложеніемъ Столповъ Евангеліинныхъ по ключевымъ словамъ, сочиненъ и напечатанъ.** – Перемышль: книгопечатня соборной русской Капитолы, 1852.
35. Цейтлин Р. М. Лексика старославянского языка. Опыт анализа мотивированных слов по данным древнеболгарских рукописей X – XI вв / Р. М. Цейтлин. – Москва: Наука, 1977. – 336с.
36. Ясіновський Ю. Богородичний культ в українській церковній монодії // Вісник Львівського університету. Серія мистецтвознавство. – 2003. – №3. – С. 76 – 83.

Стаття надійшла до редакції 15.12.2018 р.